

**O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI BİLİM
BERİW MİNİSTRLİĞİ**

**BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ**

KURS JUMISI

Orñlag'an: Jan'abaeva.Z

Qabñlag'an:Nizamatdinov.J

N O' K İ S - 2014

JİYEN JIRAWDIN POSQAN YEL POEMASININ TEMATİKASI.

KIRISIW.

I. BAP JİYEN JIRAW DO`RETIWShİLİGİ HAQQINDA

1.1. Jiyeñ jıraw do`retiwshiligi haqqında.

1. 2. Jiyeñ jıraw do`retpelerinin' izertleniwi.

II. JİYEN JIRAW «POSQAN YEL» POEMASINDA SOTSİALLIQ TURMIS

2.1. Posqan yel poemasınñ tematikas?

2.2. Posqan yel poemasında tabiyat korinisi.

JUWMAQ.

Paydalanılğan adebiyatlar dizimi.

XVIII-XIX asirlerdin' XX asirdin' baslarında wo'mir su'rgen qaraqalpaq klassik shaytlar? Jiyen Jraw, Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq, Wo'tesh, Womar ha'm basqalardın' wo'miri tuwral? mag'lıwmatlar bizin' zamanımızg'a jazba halında kelip jetispesten awızeki jetisti. Bul shaytlardın' ishinde Jiyen Jrawdan basqalardın' wo'mir bayan? boyınsha mag'luwmatlar usınday awızeki jetiwine qaramastan, birqansha tolqlaw dep qarawg'a boladı. Bug'an sebep Jiyen Jrawdan basqa qaraqalpaq klassik shaytlardın' ko'pshiligi derlik XIX asirdin' ekinshi yarmında ha'm XX asirdin' baslarında jasad?

Jiyen jrawdın' wo'miri tuwral? mag'lıwmatlardın' deregi en' daslep shaytdın' wo'z tvorshestvosınan ma'lim. Bug'an qosımsha mag'lıwmatlar urıwlaslar? menen Jiyen haqqında birewden- birew yesitip, yadta saqlap ju'rgen qatıqulaq shejire adamlardan jazıp alıng'an gurrin'lerden g'ana ibarat.

Jiyennin' wo'miri tuwral? jazıg'an maqalalar 1940- jıldan baslap kitap, jurnal betlerinen worın alıp kiyatı. Usınday maqalalardın yen' baslılarına N. Dawqaraevtın' „Revolyutsiyag'a deyingi qaraqalpaq adebiyatı tarıyxında osherkleri“ atlı miynetinin' Jiyenge arnalg'an bolimi, Q. Ayımbetovtın' „Qaraqalpaq xalıq tvorshestvosı“ degen toplamdag'ı „Posqan el“ poemalarında aldına jazg'an kiris so'zi, B. Ismailov ha'm S. Axmetovtın' IX klaslarg'a arnalg'an „qaraqalpaq a'debiyatı“ sabaqlıg'ındag'ı Jiyennin' wo'miri haqqında bergen qısqı mag'lıwmatı ha'm tarıyx ilimlerinin' kandidatı S. Kamalovtın' „qaraqalpaqlardın' Xiywa xanlarına qarsı xalıq azatlıq gu'resleri atlı miynetin ko'rsetiwge boladı.

Jiyen jrawdın' „Posqan yel“ shıg'armasında aldına jazg'an so'z basında Q. Ayımbetov Jiyennin' kim ekenligin, qaysı dawirde jasag'an shaytı yekenligin tanıtadı. Wol tarıyxı mag'lıwmatlarg'a su'yenip, „Posqan yel“ shıg'armasında waqıya 1754- jıl bolg'an, bul waqta Jiyen 30-35 jastag'ı jigit eken“ dep korsetedi. Al N. Dawqaraev bolsa Jiyennin' wo'mir bayanı haqqında mınaday dep aytadı. „Jiyen XVIII asirdin' wortalarında wo'mir su'rgen shaytı. Wonın' urıwı mu'yten. Jiyennin' aqlıq shawlıqlar? ha'zirde Qaraqalpaqstannın' Moynaq rayonı Qazaqdarya awlıq kenesindegi Qızıl a'sker

kolxozlarda jasad? Jiyen qaraqalpaq xalq? XVIII a'sirdin' wortalarında ata yurt? Tu'rkstannan Xorezmge shub?p ko'shkende xalq penen birge bolg'an. Bul waqta Jiyen 25-30 lardın' shamasındag'? jigit eken. Wol Xorezmge kelgen son'da udayna quwg'ıng'a ush?ayd? ha'm Tu'rkstang'a qaytp ket?wge ma'jbu'r bolad?' - deydi.

S. Kamalov wo'zinin' miynetinde Jiynin' jasag'an zamanındag'ı tariyxıy ha'diyselerge ken' tu'rde toqtalıp ilimiy jaqtan bul da'wirge analiz beredi. Jiynin' „Posqan yel’’ tolg'awı 1760-62-jıllardag'ı qaraqalpaq xalqının' bu'lgınshilikke ushırawının' sa'wlesi dep ko'rsetedi. Jiyen jırawdın' wo'miri tuwralı son'g'ı jıllarda jıynalg'an mag'lıwmatlar menen burınnan qolda bar mag'lıwmatlardı salıstırıp ha'm wolardı juwmaqlastırıp yendi shayır haqqında ken'irek mag'lıwmat beriwge mu'mkinshilik bolıp wotır.

Jiyen jırawdın' omiri xam doretiushiligi karakalpak xalkın XVIII asirdegi turmıs? menen baylanıslı. Klassik poeziyamızdın en ulken esteliklerinin bireui bolıp esaplanatugın «Posqan el» poeması karakalpak xalkın Turkstannan Xorezmge koshıu uaqıyasın soz etedi.

Jiyen jırawdın' omirbayanı, turmıs jagday? tuural? bizge kelip jntken jazba maglumatlar jok. Shayı tuural? maglumat беретugın «Posqan el», «Xosh bolın doslar», «Ullı tau» xam tag? baskada shıgarmalar? adebiyatımızda belgili orındı iyeleydi. Olardag? maglumatlar boyınsha shayı posıp koshken xalqtın ishinde bolıp, bulgınshilikti xam joldın auıt azabın xalq penen basınan keshirgen. Ol xalq turmısın suuretley otıp poemada ozine de kop gana katarlardı arnagan. Mısalı, shayı Turkstannan shıkkal? neshe kun bolganlıgın, kansha adam jol azabınan, ashıqtan olgenligin bayanlay otıp, bılay deydi:

Mine bugin jigitler,

Tortinshi kun bolıp tur,

Turkstannan shıkkal?

Bulardı korip men sorlı,

Kuymeyin negıp otlarga,

Al jigitler men sorlı,

Poskan eldin ishinde

Kobz'nd?kolga al'p,

Kayg'?'nama shalaman...

Bul katarlar bizin jokar'dag? aytkan: shay'r sol poskan xal'kt'n ishinde bold? xam barl'k jagdayd? oz kozi menen kordi degen pikirimizdi tast'y'klayd?. Bunday katarlar poemada koplep ush'rased?

Al, XIX asirde jasagan belgili karakalpak klassik shay'r? Jiyen j'raud'n aulad? Otesh Alsh'nbay ul? atakl? karakalpak shay'r'lar? tuu'ral? ko'p mag'lumptlar beretug'n «O'tti du'nyadan» degen qos'g'nda:

O'ldi Jiyen eliude to'rt jas'nda,

A'rman menen babam o'tti du'nyadan

dep jazad?.

Us? mag'lumatlarg'a su'yensek Jiyen j'rau 1730-j'llard'n' shamas'nda Jan'ada'rya boy'nda tuu'p, 1784-j'llard'n' a'tirap'nda qayt's bolg'an.

O'tesh shay'r'd'n' bull qos'g'nda an'q j'llar, sa'neler ko'rsetilmegeni menen Jiyen j'raud'n' o'miri tuural? ko'p mag'lumatlar beriledi h'a'm shay'r'd'n' o'zinin' qos'g'ndag'?mag'lumatlar menen tol'q sa'ykes keledi.

«Jiyen babamsol zamanda er edi,

Keuili sorlan'p qara jer bold?,

Kemalg'a kelgende ol h'a'm xor bold?,

Hayran bol'p Jiyen o'tti du'nyadan,

...Neshe ku'nler, neshe j'llar oylan'p,

Xorezmdi, Turkstand?aylan'p,

Barg'an uaqta ol xal'qtan saylan'p,

Quug'n bol'p Jiyen o'tti dunyadan.

Bul qos'qtag'? basqa da qatarlar shay'r'd'n' au'r turm's? menen quug'ndag'? o'mirin dur's ko'rsetedi. Qos'qta sonday-aq Jiyen j'raud'n' xal'qqa belgili h'a'm su'yikli shay'r, sazende h'a'm shay'r bolg'anl'g'? «Alpam's» s'yaql? birqansha da'stanlard? qaytadan tol'qt'g'anl'g'?, ja'ne sheber atqarg'anl'g'? xanlard'n' zul'm'n ko'p ko'rip, olard? qaralap jazg'anl'g'?, on'n' Jiyrensheden o'tip ketken

sheshen, shayʼlʼq danʼqʼ, Berdaqʼnʼ Jiyeŋ jʼraudan uʼlgi algʼanlʼgʼʼ? usagʼan koʼp aʼhʼmiyetli magʼlumatlar keltiriledi.

Oʼtesh shayʼr oʼzininʼ «Berdaq baqsʼgʼa juuap» degen qosʼgʼʼnda:

Atʼm Oʼtesh, babam atʼJeyendi,
Xalʼqqa soʼzi uʼlgi bolgʼan emes pe?

dep jazgʼan. Al, «Bolar» degen qosʼgʼʼnda:

«Uʼlgi aldʼm, Jiyeŋ babam soʼzinen,
Qalgʼan nusqalarʼbardʼoʼzinen,
Soʼzleri bizlerge xalʼqqa uʼlgi bolar,»

dep jazadʼ.

Jiyeŋ jʼraudʼnʼ bizge qaldʼgʼan aʼdebiy miyraslarʼ bizge kelip jetken «Ayʼsha», «Qaytpasam bolmas», «Aldʼ artʼm biyik jar», «Muʼytenlerdinʼ maʼkanʼ», «Xan qasʼnda toʼreler», «Juʼregimde kop dagʼʼm», «Ilagʼʼm», «Ber tuʼyemdi», «Ullʼtau», «Posqan el» hʼaʼm t. b. shʼgʼarmalarʼhan ibarat.

Haʼrbir aʼdebiy shʼgʼarma xalʼqtʼnʼ hʼaqʼyqat basʼhan keshirgen oʼmir tariyxʼnʼnʼ shʼhlʼq saʼulesi bolʼp tabʼladʼ. Miynetkesh xalʼqtʼnʼ jʼʼn jʼʼlagʼan shayʼr real turmʼstʼ suʼuretlegendey qala almaydʼ, oʼytkeni bolʼp atʼgʼan uaqʼyagʼa, turmʼsqa biytaʼrep qala almaydʼ. «Soʼz sheberi bolgʼan jazʼushʼnʼnʼ enʼ baslʼ qunlʼʼgʼʼ onʼnʼ hʼaqʼyqatlʼqtʼ suʼuretleuinde», degen N. Dobrolyubovtʼnʼ soʼzi ulʼuma realistlik suuʼretleu usʼʼnda qoyʼlgʼan baslʼ talap bolʼp esaplanadʼ.

Jiyeŋ jʼrau oʼz uʼaqtʼnʼnʼ aldʼnʼgʼʼ qatardagʼʼ adamʼ bolgʼanlʼgʼʼ sebepli, sol uaqʼttʼnʼ enʼ aʼhʼmiyetli sotsiallʼq maʼselelerin jʼʼladʼ. Shayʼrdʼnʼ «Posqan el poemasiʼ jaugershiliktinʼ saldarʼhan ata maʼkanʼ taslap koʼshken qaraqalpaq xalqʼnʼnʼ tragediyalʼq jagʼdayʼn saʼulelendiriuge arnalgʼan bolʼp, ol qaraqalpaq xalqʼnʼnʼ Tuʼrkstannan koʼship, Xorezmge kelip jaygʼasʼʼ? menen pitedi.

Poemanʼ oqʼgʼannan-aq koʼzge tuʼsetugʼʼn enʼ birinshi ayrʼqshalʼq sonnan ibarat, shayʼr shvnlʼq turmʼstʼ burmalamastan realistlik ravishte alʼp bargʼan. Bull kuʼtaʼ aʼhʼmiyetli naʼrse. Oʼytkeni, XAr bir jazʼushʼnʼnʼ doʼretiushilik salmagʼʼ onʼnʼ oʼz daʼuirindegi shʼhlʼq kartinanʼ qalayʼnsha ashʼp bergenligi menen bayqaladʼ. Oʼz doʼretpesinde puxara xalʼq turmʼsʼn baslʼ tema etip, soʼz etip

otʻgʻan Jiyeŋ jʻraudʻnʻ «Posqan el» poemasʻnda shʻhlʻqtʻ suuʻretleu menen xalʻqqa bolgʻan tilekleslik tʻgʻz ushlasʻp ketedi.

Jol boyʻnsha koʻrilgen auʻt azap, guʻnasʻz qʻyʻlgʻan jas janlar, gʻarrʻata-analar shayʻrdʻnʻ qabʻtʻgʻasʻn qayʻstʻtʻp, onʻ qattʻ qʻʻynaldʻradʻ. Usʻlardʻnʻ taʻgʻdirin jʻtʻlaugʻa oʻzininʻ barʻtʻ kuʻsh-jigerin jumsadʻ.

Ata jurtʻtuʻrkstan,
Oʻmirlik jaylau bolmadʻ,
Kuʻni-tuʻni jʻʻynalʻp,
On eki ayda tapqanʻ,
Qʻs azʻqqa jetpedi,
Tamtar boldʻsuularʻ,
Ekse egin pitpedi,
Jaugershilik koʻp boldʻ,
Sansʻz adam qʻtʻtʻp,
Gʻargʻa jegen oʻlikke
Jʻlgʻa saylar top boldʻ,
Biyguna gele kesildi,
Aq deneli arʻudʻnʻ ,
Burʻmlarʻkesildi
Sagʻʻyranʻnʻ qanlarʻ,
Suu ornʻha toʻgildi,
Jol juriuge jaramay,
Jasʻqaʻytqan gʻarrʻlar,
Buʻgilgen beli analar,
Jolda qaldʻ koʻmiusiz
Koʻshken koshke ere almay,
Dalada qaldʻkoʻmiusiz
Qʻzʻ qumdʻasa almay

Jiyen jıraw XVIII asirdin' birinshi yarımında Sırdaryanın' bir tarmag'ı Jan'ada'rya boyında tuwılg'an. Bul waqıtta Janandaryadan balqıp suw ag'ıp turg'an. Jiyen Jırawdın' qashan tuwılg'anın anıqlaw ushın wonın' „Posqan yel” shıg'armasının' qashan do'retilgenin, qay waqıttag'ı tariyxıy waqıyag'a baylanıslı shıg'arma yekenligin anıqlawg'a tuwra keledi. S. Kamalovtın' ko'rsetiwi boyınsha „Posqan yel” waqıyası 1760-62-jıllardag'ı Sırda'ryanın' to'mengi ta'repindegi ha'm Jan'ada'rya boyında wotırg'an qaraqalpaqlardıń Xorezmge massalıq ko'shiwinin' sa'wlesi. Jiyennin' wo'miri tuwralı jazılg'an basqa miynetlerde yag'nıy N. Dawqaraevtın' „Qaraqalpaq a'debiyatı tariyxının' osherkleri” atlı miynetinde Posqan yel waqıyasın 1743-jılǵı Abılqayırdın' shabıwılına baylanıstıradı. „Posqan el tap usı waqıya tiykarında do'retilgen degen piker ju'rgizedi ha'm Jiyennin' yo'miride usı waqıyag'a baylanıslı deydi. Bunday shamalaw tariyxıy jag'ında, sonday-aq shayrdın' wo'z do'retiwshiligi boyınshada durılısqqa kelmeydi.

Posqan yel poeması 1743-jılǵı waqıya tıkarında do'retilmesten, 1760-62-jıllardag'ı qaraqalpaqlardıń Xorezmge qaray massalıq ko'shiwinin' tiykarında do'retilgen. Bul tuwralı S.Kamalovtın' „Xiywa xanları ta'repinen qaraqalpaqlardıń jawlap alınıwı” degen miynetinde mınaday delinedi: Yeralı sultan basqarg'an qazaqlar 1762-jılı wo'zinin' qubla ta'reptegi qon'sılarına (qaraqalpaqlarg'a) massalıq turde shabıwıl jasaydı. wolar Sırda'ryanın' ha'm jan'ada'ryanın' boyında wotırg'an qaraqalpaqlardı putkilley qıyratadı. Sırda'rya boyındag'ı qaraqalpaqlar shıdamaslıq awhalg'a tu'skenlikten jerlerin putkilley qaldırıp batısqa- Xorezmge qaray ko'shedi. Bul ko'shiw a'sirese jerlilar ushın qıyın boladı. Ko'pshiligi ashlıqtan jol boyında wo'ledi. Qaraqalpaq a'debiyatının' klassigi Jiyen jıraw usı tragediyalıq jag'daylardı wo'z ko'zi menen ko'rip, wo'zinin' hesh umitilmaytug'ın „Posqan yel” poemasın usıg'an bag'ıshlaydı. Posqan el” tolg'awının' 1743-jılǵı Abılqayırxannın' shabıwılına baylanıslı jazılmawının' ha'm bul shıg'armanın' bunnan son'g'ı waqıttag'ı waqıyalardı so'z etetug'ınının' ekinshi bir sebebin Jiyennin' us tolg'awında, basqa shıg'armalardan da ha'm geybir

g'arrılardıń bergen mag'lıwmatlarınan da anıqlawg'a boladı. Ma'selen „Posqan yel” den mınaday qatarlardı alıp qarayıq:

Ata jurtı Turkistan,
Wonda da payan etpedi,
Ku'ni-tuni qıynalıp,
Won eki ayda tapqanı,
Qıs azıqqa jetpedi.
Tamtar boldı suwları,
Ekse egin pitpedi.
Jawgershilik ko'p boldı

Bul qosıq qatarlarının mazmunına qarag'anda tolq'aw son'g'ı Yeralının shabıwılı na'tiyjesinde bolg'an waqıyag'a baylanıslı shıqqanlıg'ı an'g'arıladı. Wo'ytkeni, shayır bul qosıq qatarlarında „a'depki ma'kanımız Turkistan yedi, wonnanda payanımız bolmay ko'ship yedik, bul jerge kelipte bir tapqanımız bir tapqanımızg'a jetpey, bul da'ryanın suwıda tamtar boldı, wonın u'stine jawgershilikte ko'p boldı sonlıqtan ko'shiwge ma'jbu'r boldı degen mazmundı berip tur.

Jiyennin „Posqan yel” shıg'armasında kewil awdararlıq ja'ne bir na'rse, kimisi piyada, kimisi arbalı Tu'rkistannan posqan xalıq Xorezmge 12 ku'nde kelip jetedi deydi. Yegerde posqan el shıg'armasındag'ı waqıya Abılqayır xannın shabıwılına baylanıslı jazıl'g'an jag'dayda Sırda'ryanın boyınan arqalanıp posqan xalıq 12 ku'nde usı aralıqqa jete alama? A'lbette, bul shınlıqqa tuwrı kelmeydi. Bul aralqtı piyada ju'rgende de 1 aysız wo'tiw mu'mkin emes. Sonlıqtanda Jiyennin bul shıg'arması qaraqalpaqlardıń Quwanda'rya ha'm Janada'rya boylarınan Xorezmge qaray posıwın su'wretleydi. Biz posqan eldin qaysı tariyxıy waqıyag'a baylanıslı do'relgenin bilip aldıq. Bul na'rse Jiyennin qashan tuwıl'g'anın qay jerde jasag'anın ha'm turmısın anıqlawımızg'a kerekli materiyallardan bolıp tabıladı.

Yegerde biz „Posqan yel” poeması 1760-62-jıllardag'ı waqıyalarg'a baylanıslı do'relgen desek, bul waqta jiyen wotızlardın shamasındag'ı jigit bolıp ko'zge tu'sse, wonda wol 1730-jıllar shamasında tuwıl'g'an boladı.

Anıq 1730-jılı tuwılmasada sol waqıttan 5-10 jıl son' ya burın dep shamalap ko'rsetemiz.

Jiyennin' wo'miri tuwralı basılıp ju'rgen maqalalarda Jiyennin' a'kesi Tag'ay degen at penen ataladı, yag'nıy Jiyen Tag'ay ulı dep jazılıp ju'r edi. Jiyennin' a'kesin Tag'ay dep ataw yen' da'slep N.Dawqaraevtın' „Revolyutsiyag;a deyingi qaraqalpaq a'debiyatı tarıyxı osherkleri’’ atlı miynetinen baslanadı. Biraqta Jiyennin' wo'mirine baylanıslı ekspeditsiyalarda informatorlardın' Bergen mag'lıwmatlarına su'yensek wolardın' hesh biri Jiyennin' a'kesin Tag'ay dep atamaydı. Jiyennin' a'wladı Ma'mbetnazarov Qudaynazar wo'zinin' babaları tuwralı mınaday mag'lıwmat beredi:

Qaraqalpaqlar ata jurtı Turkistandı taslap ko'shpesten burın mu'ytен urıwının' abız tiyresinen Amanlıq degen kisi bolg'an. Sol Amanlıq bizin' tu'pki babamız boladı deydi. Al Amanlıqtın' Alıbay, Tolıbay, Aybas, Woraz, Jiyen, Sarıbay degen altı balası bolg'an. Qaraqalpaqlardıń ataqlı shayırı Jiyen jıraw Amanlıqtın' besinshi balası. Qaraqalpaqlar Tu'rkistandı taslap ko'shpekshi bolg'anda Amanlıqtın' altı balası qayaqqa qaray ko'shiw kerekligi tuwralı woylasadı. Sonda wolardın' birewleri Aral ten'izinin' jag'asına qaray yag'nıy Amiwdarın' quyar jerine ko'sheyik deydi. Al qalg'anları bolsa Buxara jaqqa ko'shiwdi maqul ko'redi. Na'tiyjede bul altı tuwısqan kelispey bolıń ketedi. Buxara jaqqa ketkenlerdin' ishinde Amanlıqtın' Alıbay, Tolıbay, Sarıbay degen u'sh balası boladı. Al Aral ten'izinin' jag'asına ko'shkenlerdin' ishinde Amanlıqtın' Aybas, Woraz, Jiyen degen u'sh balaları bar edi. Informatorın' bul so'zine qarag'anda Jiyennin' a'kesi Tag'ay emes, al Amanlıq degen kisi bolıp shıg'adı.

Jiyen jırawdın' shıg'ısı tuwralı mag'lıwmatlarg'a su'yensek Jiyen qaraqalpaqtın' mu'ytен urıwının' abız tiyresinen bolıp esaplanadı. Bul mag'lıwmat Qudaynazardın' so'zlerinen sonday-aq son'g'ı jılları jazıp qaldırg'an shayırdın' bir qosıg'ında mınaday qatarlardı woqıymız.

...Mu'ytенlerdin' ma'kanı
Qara ten'iz qaynawı
Tarna degen jer eken
Arıq mergen awladı
Maylı degen yer eken
Tamag'ına go'sh jegen,
Kiyimi an'nan teri eken,
Tog'ay ko'ldi jaylag'an,
An' awlag'an yel eken,
Mag'anası - moynı ju'n
Mu'ytен degen sol eken

Qosıqtın' keyni ko'p bolg'an. Wonda mu'ytен urıwının' son'g'ı waqıttag'ı turmısları su'wretlenetug'ın qatarlar informatordın' yadınan shıqqan. Bul qosıg'ında jiyen jıraw wo'zin mu'ytен urıwınan shıqqanlıg'ın bildiredi.

Wo'tesh shayırdı wo'zinin' „Berdaqqa juwap'' degen qosıg'ında wo'z shıg'ısın Jiyen jırawg'a baylanıstıradı

Xalıq arasına ju'rgizilgen ekspeditsiyalar na'tiyjesinde Qaraqalpaq xalıq shayırı Wo'tesh shayırdı haqqında da mag'lıwmatlar jıynalıp bul mag'lıwmatlar tiykarında Wo'tesh shayırdın' mu'ytен urıwına tiyisli ekeni belgili. Wo'tesh shayırdı wo'zinin' qosıqlarında wo'z babasın Jiyenge taqawı Jiyen jırawdın' da mu'ytен urıwınan yekenligi belgili boladı.

Jiyen jırawdın' ata-anası haqqında da mag'lıwmatlar wo'zinin' „posqan yel'' shıg'armasında ko'rinedi. Ata-anasınin' awır turmısın, wonın' u'yinin'de, tamag'ının' da, kiyiminin' de, mal du'nyasınin' da joq yekenligin aytadı:

Shayqalıp yegin yegerge,
Sende bir jer bolmadı,
Jazında qatıq isherge,
Sende sawın bolmadı,
Alıs jolg'a minerge,
Sende ko'lik bolmadı,
Ko'silip yerkin jatıwga
Sende aq u'y bolmadı,
Yemin yerkin isherge,
Sende tamaq bolmadı.

Bul jag'daylar bizge Jiyennin' ata-anasının' ko'rgen turmısının' qıyınshılıqta wo'tkenin ayqın yelesletedi. Jiyen jıraw jas waqıtlarınan baslap-aq ha'r qıylı awır turmslardı basınan keshirdi. Ata-anasına qol-qabıs tiygiziw ushın baylardın' ılag'ın, qoyın, malın bag'ıp wo'lmes awqat keshiredi. Bul jag'daydı shayırdın' „ılag'ım'', „Ber tu'yemdi'' atlı shıg'armalarınan ko'remiz. „Ber tu'yemdi'' degen qosıg'ında wol:

Haramnan jıyg'an joq edim,
Hadal edi tapqanım,
Kisi haqısın jemesten,
Birewge zorlıq etpesten,
Qoylardı bag'ıp alg'anım,
Bunıda sen ko'p ko'rip,
Tartıp aldın' qolımnan.
Hay, bay ag'a, bay ag'a,
Ne jazıg'ım bar edi?
Tayaq urdın' yetime,
Sepkil saldın' betime,
Qoyın'dı baqtım men senin'
Bir jamanlıq yettim be?
Jalg'ız qotır ulaqtı,
Biy worın joq ettim be? - deydi.

Bul qosıq qatarlarınan Jiyennin' bala waqıtlarınan baslap, ha'tteki turmistın' ashshı- dushshısın sezetug'ın jigit waqıtlarına deyin baylardın' shopanı bolg'anı ko'rinedi. Usınday xızmetinin' arqasında alg'an jalg'ız tu'yesinde baylardın' zorlıq yetip tartıp alg'anlıg'ın jazadı.

Jiyen wo'z da'wirinin' ataqlı shayırı bolıwı menen qatar wo'zinin' wo'tkir so'zine ılayıq miynetkesh xalıqtın' ju'regine jag'ımlı tiyetug'ın dushpanlardı ashıwlı hawazı menen qayraytug'ın jırawda bolg'an. Sonlıqtan wonı jıraw dep te ataydı. Jiyen jıraw xalıq shayırı ha'm jırshısı boldı. Wol xalıqtın' tilegine juwap bererliktey da'stanlardı aytıp taratıw menen qatar wo'zinin' tvorshestvolıq isine ılayıq sol da'wirdin' yen' a'hmiyetli ma'selelerin juwmaqlastırıp shıg'armalar do'retip wonı xalıqqa jetkerip wotırdı.

Jiyennin' shıg'armalarının' jıynalıwı ha'm baspadan ja'riyalanıwı tuwralı aytatug'ın bolsaq Qaraqalpaqstan territoriyasında a'debiy-lingvistikalıq ja'ne tariyx-etnografiyalıq ilimiy ekspeditsiyalar sho'lkemlestirip qaraqalpaq xalqının' tariyxına, etnografiyasına baylanıslı bir qansha materiyallar menen qatar qaraqalpaq shayırlarının' shıg'armaları wolar haqqında mag'lıwmatlar jıynalıp baspada ja'riyalana basladı. Bul iske 1931-jılı birinshi ret payda bolg'an Qaraqalpaqstan kompleksli ilim izertlew institutı bassılıq etti. Jiyen jırawdın' do'retiwshiligi menen qızıg'ıwshı wonı yen' da'slep jıynawshı ha'm jazıp alıp institut bibliotekasının' fondına tapsırıwshılar S Ma'wlenov, SH Xojaniyazovlar bolıp yesaplanadı. Jiyennin' yen' da'slep jazıp alıng'an qosıqları toparına „Xosh bolın' doslar'' tolg'awı jatadı. Shayırdın' bul shıg'arması 1935-jılı Moynaq rayonu, Qarateren' awılında turıwshı A'liybek degen kisiden S. Ma'wlenov ha'm SH. Xojaniyazovlar jazıp alg'an. Shayırdın' ko'lemli „Posqan yel'' tolg'awı 1937-jılı joqarıdag'ı ilimpazlar ta'repinen Taxtako'pir rayonının' 7-awılı qara woy degen jerde turıwshı Bektursın degen jırawdın' jazıp alınadı. Ullı watandarlıq urıs jıllarınan burın shayırdın' basqada „Ber tu'yemdi'', Qaytpasam bolmas'', „Ilag'ım'' sıyaqlı tolg'awları jazıp alındı.

Shayırdın' ko'lemli „Posqan yel'' shıg'arması 1940-jılı birinshi ma'rtebe „Qaraqalpaq xalıq tvorshestvosı'' degen kitapta ja'riyalandı. Bunnan son'g'ı jılları bul shıg'arma bir neshe ma'rtebe 7 jıllıq ha'm worta mekteplerge arnalg'an qaraqalpaq a'debiyatı xrestomatiyasında basıldı. Jiyennin' bunnan basqa „Xosh bolın' doslar'' degen tolg'awı „Qızıl Qaraqalpaqstan'' gazetasında ja'riyalandı. Jiyen shıg'armaları tuwısqan xalıqlar tiline yele tolıq tu'rde awdarılıp jetisken joq. wonın' „Posqan yel'' shıg'armasınan azg'ana u'zindi M.Kardashevanın' awdarıwında „Vozrojdennıy narod'' (1940-jılı) atlı kitapta rus tilinde basılıp shıqtı. 1958-jılı wol shıg'arma wo'zbek tiline awdarılıp wo'zbek poeziyasının' antologiyasınan worın aldı.

Jiyen jırawdın' do'retpeleri sonın' ishinde poemaları tuwralı so'z yetsek yen' da'slep bizin' ko'z aldımızg'awonın' „Posqan yel'' poeması keledi.

Bul shıg'arma Jiyennin' do'retiwshiligindegi yen' ko'lemli shıg'arma bolıp esaplanadı. Poemanın' ulıwma ko'lemi eki mın' qosıq qatarına shamalasıp qaladı. Posqan yel poemasını shayır qaraqalpaqlar Xorezmge ko'ship kelip Aral ten'izinin' qubla ta'repindegi atawlarg'a (Terbenbes, Mun'aytpas), A'miwda'ryanın' tarmaqları Ko'k wo'zek boyına kelip qonıs basqannan keyin shıg'arg'an. Bug'an tiykarg'ı sebep, poemanın' mazmunı, wondag'ı tariyxıy worınlardıń atalıwı shıg'armada xalıq turmısının' su'wretleniwi bizin' joqarıda aytqanıımızday poema Xorezmge kelgennen keyin shıg'arılǵ'an degen pikirimizdi da'lilleydi. Sonlıqtanda bul poema Jiyen do'retiwshiliginin' yekinshi da'wirine jatadı. Jiyennin' Posqan yel shıg'arması xalıq tilinde poema depte, tolg'aw dep te atalıp ju'r. Tiykarında bul yekewin de qa'te pikir dep qarawg'a bolmaydı. Bul durıs. Biraqta tolg'aw menen poema arasında ayırmashılıq bar.

Tolg'aw- didaktikalq poeziya tu'rine jatadı. Bular ja'miyet qubılısların jay tu'rinde g'ana su'wretlew yemes, turmıstı baqlap, sol jo'ninde ayılǵ'an juwmaqlı pikir bolıp yesaplanadı.

Poema- belgili syujetti qosıq penen gu'rrin' yetiw, qosıq penen jazılǵ'an povest yaki gu'rrin'.

A'debiyat teoriyasının' poema haqqındag'ı talabın Jiyennin' posqan yel shıg'arması sa'ykes. SHıg'armada belgili syujet, wondag'ı qatnasıwshı qaharmanlardın' ishki sezimleri, minez qulqı, wolardıń bir-biri menen qatnası sıyaqlı ma'seleler berilgen. Sonday-aq shıg'armada lirikalıq qaharman bolıp shayırdın' o'zi waqıyanın' basınan aqırına deyin qatnasadı.

Solay yetip, „Posqan yel” shıg'armasında joqarıda yeskertkenimizdey, tolg'awg'a ta'n bolǵ'an belgiler sıyaqlı poemag'a ta'n bolǵ'an belgiler bar. Sonlıqtan bul shıg'armanı tolg'aw desede qa'te bolmaydı.

Xalqatın basna tusken da'rtke shayt o'zinin' da'rtin qosad?keuline qayg'?jamayd?
uaqt?jetpey gu'lgın solg'an jaslardın' o'limi onın' o'zegin o'rteydi:

Uo'zimde de da'rman joq,
Usın sag'an bererge ,
Qolında sho'rek nanım joq,
Bolg'anda nanım jas janlar,
Bermespe yedim senlerge?
Adam bolsan' aman-sau,
Yertpespe edim izlerge?
Shartaqlarım sau bolsan',
Bolar-yen' quuat bizlerge...

Biraq Jiye jırau bull xalqatın' auıt turmısın ko'rip,
Uon? suuletlep beriu menen g'ana sheklenbeydi. Us? auıt jag'dayd? jen'iltiudin',
onnan qutıludın' jolların izleydi. Yel ishindegi ma'rt jigitlerge qarata uolardın'
xalq basındag'? auıt jag'dayd? uoylau kerekligin aytıp, uolarg'a uazıypalar
ju'kleydi:

Ah', doslarım, doslarım,
Qays?birin aytayın,
Joldag'?ko'rgen xorlqatın',
Ondag'?ko'rgen zorlqatın',
Qayg'?jamap qayg'?ga
Keuli tolda'rtlerge
Auıt salmaq tu'sip tu'r,
Biletug'ın ma'rtlerge

Posqan yel poemasın lıro-psixologiyalıq poemalardın' qatarında analizleybiz. Avtordın' woy-pikirine qaray wo'z aynalasındag'ı ja'miyetlik waqiyalarg'a ha'm wog'an qarım-qatnasın, ko'z qarasın ko'rsetip ja'ne de wonı wo'z basındag'ı qayg'ı hallar menen tıg'ız baylanıstırıp, wo'zinin' ishki ku'yinishin qosa jırlawı- poemadag'ı psixologoyalıq momentler dewge boladı.

Ma'selen:

Way paqır, jas jan neteyin,
Seni alıp ju'gerge,
Wo'zimde de da'rman joq,
Usınıp sag'an bererge,
Qolımda sherek nanım joq,
Bolg'anda nanım jas janlar,
Bermespe yedim sizlerge?
Adam bolsan' aman saw,
Yertpespedim izlerge.
SHıraqlarım saw bolsan',
Bolar yen' quwat bizlerge.

Poemada bul g'ana yemes, usı sıyaqlı shayır wo'z basındagı ku'yinishin, sezimin sheber tu'rde su'wretleytug'ın epizodlar jiysi ushırasadı. Bunı poemag'a tallaw bergende anıq ko'remiz. Sonlıqtan Jiyennin' Posqan yel poemasını liro-psixologiyalıq poema dep qaraymız.

Jiyennin' posqan yel poeması tariyxta bolg'an waqıyalar tiykarında do'regen. Bul waqıyanı shayır wo'z ko'zi menen ko'rip xalıq ko'rgen qıyınshılıqlardı wolda birge tatqan. Biz joqarıda ayıp wo'tkenimizdey Jiyen ju'da' qıyın zamanda jasag'an. Sol da'wirde Yeralının' shabıwılı waqtında Quwanda'rya menen Jan'ada'rya a'tirapında wotırǵan qaraqalpaqlar arasında Jiyende bolg'an. Usı jerdegi qaraqalpaqlar Yeralının' shabıwılı sebep Xorezm territoriyasına qaray ko'shiwge ma'jbu'r boladı. Ayırım bo'lekleri Janada'ryanın' boyında XVIII a'sirdin' aqırına deyin qalıp qoyadı.

„Posqan yel” poemasında qaharmanlardın' da, waqıyalarg'a qatnasıwshılardı da ko'n'il ku'yleri ha'r qıylı ishki teren' woy- tolg'anıslarg'a tolı. Solay bolıwıda ta'biyiy. Wo'ytkeni shıǵ'armada ila'jsızdan ata ma'kanın taslap Xorezm woypatına ko'shken qaraqalpaq xalqı, wonın' birazlarının' jol jo'nekey wo'lgenligi, usı wo'lgenlerdi ko'zleri menen ko'rip qıyınalg'anlar, bir qansha jaqın-juwıqlarınan ayırılǵ'anlar, gez kelgen jerge jerlegenler, wo'zlerinde qay waqıtqa shekem jasaytug'ınlıqlarına ko'zi jetpey dag'darista kiyatırǵ'anlar tuwralı so'z bolg'an.

A'lbette, turmista bunday awhallarg'a tu'skenlerdin' ko'n'il- ku'ylerinin' qayg'ı-uwayımg'a, ha'siretke, wo'kinishke, qıynalıwg'a, mun'g'a, sherge tolı bolatug'nlıg'ı so'zsiz. Usınday turmıslıq haqıyqatlıq „Posqan yel” poemasınan da ken' worın alg'an. Bular mına qosıq qtarlarinan da ko'rinedi:

...Won-wonbesi quralıp,
U'n qosısıp jılaydı,
Qayg'ı menen paqırlır,
Ko'zinin' jasın bulaydı,
Dalada qaldıq doslar dep,
Qoy qozıday shuwlaydı.
...Atası menen anası,
A'rman menen sarg'ayıp,
Da'rtke ishi janadı,
„Xosh bolınız balam!”- dep,
Zorg'a iyek qag'adı.
Janın ta'slim etedi,
Jılap-jılap balaları,
Basına belgi saladı,
Ko'mgen menen paqırlar,
Ko'zi qıymay anasn,
Taslay almay atasın,
To'gedi ko'zden qan jasın,
Jasqa tolıp ko'zleri,
Qup-quw bolıp ju'zleri,
Wo'n'meninen wo'tedi,
„Anam!-degen so'zleri!”

Bul mısalg'a ser salıp qarasaq, bunda tiykarınan bir-yeki adam tuwralı emes, ga'p ulıwma shubırısqañ qaraqalpaq xalqı tuwralı baratırğ'anı belgili. Bug'an ha'tteki usı qısqa uzindinin' wo'zinde ko'rsetilgendey-aq shubırısqañ adamlardın' jol boyı ha'r dayım ha'r jerlerde won-wonbeslerinin' quralıp qayg'ı ha'siretlerinin' wortaqlaswı, mun' shegiwlerinin', da'rtlesiwinn' birazlarının' a'sirese ata-analarınn' ashtan jol azabınan wo'liwlerinin', w olardın' balalarınn', jaqın-juwıqlarının' qıynalıwlarınn' su'wretleniwi, sonday-aq bul u'zindiden sa'l keyinirek

...Mınaw xalıq shubirg'an,
Bararına jeri joq,
Batarına ko'li joq...

degen qatarlardın' keltiriliwi de da'lil.

Shayır posqınshılardıń ko'n'il-ku'ylerindegi ishki woy, tolqıw-tolg'anıs tu'rlerin joqarıda biz ko'rsetkendey yetip atma-at atap dizip ko'rsetpegen biraq sol posqınshılardıń jol boyı shegip kiyatırǵan azap-aqıretlerin, aralarından ku'nbe-ku'n birneshshelep adam wo'liwlerin su'wretlew arqalı wolarda ishten qattı qıynalıw, qayǵırıw, uwayımlaw, jabırqaw, ku'yiniw ha'm t.b usag'an megzes ishki woy-tolg'anıs (psixologizm) tu'rlerinin' so'zsiz bolǵanlıǵın woqıwshıǵa an'lata alg'an. Poemadag'ı qatarlarda posqınshılardıń jılawıda, qoy-qozıday shuwlawı da, ko'zlerinen qanlı jas ag'ızıwı da, ko'zdin' jasın bulawı da, ju'zlerinin' qup-quw bolıwı da sırt ko'rinislerge jatadı. Biraq bular ishtegi da'rtten, teren' woy tolg'anıslardan payda bolatug'ın sırt ko'rinislerden wolardn' qanday ishki woy tolg'anısta bolıp atırǵanlıǵın tolıq tu'siniwge boladı. Bul jerde posqınshılardıń jol boyı qanday jag'dayda kiyatırǵanın su'wretlew arqalı wolardıń qanday ishki woy-tolg'anıslarda bolǵanlıǵın shayırdın' bizge anlatıwı- bul adamlardıń sırt ko'rinislerinin' jag'dayların su'wretlew arqalı sol sırt ko'rinislerdi keltirip shıǵarg'an ishki woy-tolg'anıslardıń tu'rlerin ashıwdag'ı wonın' sheberlik usılı.

Shayır shubırısqań xalıqtın' ishki tolg'anısların su'wretlep qoymastan, wo'zinin' de jekke ko'n'il-ku'yindegi, qayǵı, uwayım, ıza tislerin qayrap gijiniw ishki tolg'anısların teren' su'wretlegen. Bug'an:

...Tu'rkistannan shıqqalı,
Wo'ldi bir ju'z qırıq adam,
Bulardı ko'rip men sorlı,
Ku'ymeymen neg'ip olarg'a.
...Posqań yeldin' ishinde,
Qobızımdı qolǵ'a alıp,
Qayǵılı nama shalaman,
Nege qapa bolmayın,
Qobızımdı ne ushın,
Qayǵılı yetip shalmayın,

Minaw xalıq shubırg'an,
Bararına jeri joq,
...Kewlim da'rtke tolg'an son',
Qayg'ılardı jırlayman,
Qayg'ı menen sarg'ayıp,
Qan qalmadı ju'zimde,
Wo'zegimdi wo'rtedi,
Ju'regimdi jandırdı,
...Qayg'ının' suwı qandırdı,
...Jandı wottay ishlerim,
Qayraldı menin' tislerim.

dep ayılǵ'an so'zler da'lil bola aladı.

Jiyen wo'zinin' ishki woy tolg'anısların su'wretlew menen qatar basqada jeke qaharman ha'm waqıyag'a qatnasıwshılarında ushırasqan ishki woy tog'anıslardı da su'wretlegen. Ma'selen: ju'gin tu'sirip tislenip wotırg'an bir baydın' ko'shine ata-anası jolda wo'lip jetim qalg'an on ush jasar Minayımdı nan sorawg'a ertip kelgeninde to'rde tamaqqa toyıp, qayta- qayta kekirip, uwayımsız, bir qa'lıpte ma's bolıp wotırg'an jas jigittin' kewlinde qızdı ko'riwden birden wo'zgeris payda bolıp, da'slep quwanış, keyin ala quwanışı Jiyenge bag'ıshlang'an ashıw menen almasadı. Ko'rse qızarlıqqa, aytqanının' worınlanıwına a'detlengen bay balasının' boyın kernegen ashıwın shayır wonın' wo'z so'zleri menen bildiredi.

Qasındag'ı jas qızdı,
Qayda alıp barasan'
Qayerlerge aparıp,
Wonı malg'a satasan'.
Mag'an ber mına qızındı,
Hayallıqqa alaman,
Jaman bolsa negizi,
Qoy keynine salaman.
Aytqanımdı qılmasa,
Qaqıratıp shalaman,
Qa'ne, so'yle jolawshı,
Beresen'be bul qızdı,
Bermeysen'be bul qızdı,
Qanday juwap aytasan'?

deydi bay balası Jiyenge. Bul jay g'ana sabırlı qa'lipte turıp ayılğ'an so'zler emes bulardı bay balasının' mushların tu'yip, bet a'lpetin wo'zgertip, dawısın ko'terip, jekirinip, tislenip, gijinip ayıp turg'anı usı so'zlerdın' mazmunınan belgili bolıp tur. Tamag'ı toq, u'sti pu'tin, hesh na'rseden uwayım qayg'ısı joq, aytqanı worınlanbay qalmag'an ma's bay balasının' qızdı alıp qalmaqshı bolg'an niyetine Jiyennin' azda bolsa ko'rsetken qarsılıq ha'reketi „qay jarlı aldıma kese tura aladı’’-dep woylap ju'rgen menmen, takabbir jas jigittin' albette ashıwın keltiriwi so'zsiz edi. Talabı da'rhal worınlanbag'anı sebepli bay balasında payda bolg'an ashıw ızanı shayır:

...Jetim yedi shırag'ım,
G'a'riyp edi bul nashar,
Ata-anası jolda wo'lip,
Halı qıyın bolg'an son',
Yertip yedim izime,
-Dep aytsamda zarımdı,
Tınlamadı yesersoq,
Juwırıp keldi qasıma,
Salıp ketti basıma,
Qaramadı men sordın'
Ko'zden aqqan jasıma...

degen avtorlıq so'zler menen de bildirgen.

Jiyen bay balasının' ashıw-ızag'a buwlıqqan ishki woy tolg'anısların su'retlew menen qatar wonın' a'kesinin' de ashıw-ızag'a tolı ishki woy tolg'anısların avtorlıq so'zler menen su'wretlegen:

...To'rde wotırg'an bayıda,
Wolda kelip qasıma,
Tayaq urdı ayamay...

Jiyen jıraw tek jeke bir adamnın' ishki woy-tolg'anısların yemes, pu'tin bir awıldın, urıwdın', ja'miyettin' de ishki woy-tolg'anısların su'wretleydi. Mısalı:

...Salıp bolıp qazanı,
Tileymiz tilek ha'mmemiz,
Balıq mol tu'skey dep,

Qumalaqtan pal ashtıq,
Bir palshı „balıq joq’’- deydi,
Balıq joq degen palshını,
Jep qoyg’ımız keledi.
Ne tu’ser eken erten’ dep,
Uyqılamay shıqtıq tu’ni menen...

dep su’wretlegen.

Solay etip „Posqan yel’’ poemasınan keltirilgen msallardan tutas bir xalqtın’, jekke ha’m bir topar adamlardıń ko’n’il-ku’ylerinde payda bolg’an ha’r qıylı teren’ woy- tolg’anǵıların ha’m wolardıń u’zilisler menen birneshe ku’nlerge, bir tu’nge sozǵ’anǵıların yamasa belgili bir qǵıqa waqıt ishinde payda bolıp tarqalg’anǵıların sheberlik usıllar menen su’wretlengenligin ko’rip wotırmız. Adamlardıń ko’n’il –ku’ylerindeki teren’ woy-tolg’anǵılar su’wretlewdegi Jiyennin’ tag’? sheberligi sonnan ibarat wol kimde qay waqıtta qansha waqıt dawamında qanday ishkim woy-tolg’anǵılar tu’rlerinin’ payda bolg’anǵılar sırtq? ta’sirge baylanǵıların, wolardıń payda bolıw sebeplerin anǵılag’an.

Ma’selen deydilegen jerlerine jete almay kiyatǵan, qollarında jeterli jeytug’ın azıq-awqat? joq posqınshıardıń ko’n’il-ku’ylerindeki qayg’ı –uwaym da’rt, wo’mirge nalıw, ku’yiniw, wo’kiniw-bular bir tutas posqınshı xalqıtag’ı u’zilisler menen birneshe ku’nlerge sozǵ’an ishki woy-tolg’anǵılar, al bulard? payda etken sırtq? ta’sirler- qay ku’ni tamam bolatug’ınǵı belgisiz ashılqı, joqshıq. Jiyennin’ qasındag’ı sulıw qız Minayımdı wo’rip wog’an zorlıq penen u’ylenbekshi bolg’an bay balasındag’ı ashıw 2a- bul qa’pelimde, belgili bir az waqt mo’lsherinde payda bolıp tarqag’an ishki tolg’anǵılar . Jigittegi us? ashıw – 2an? keltirip shg’arg’an sırtq? ta’sirler- bul qıdın’ namızın qorg’aw ushın Jiyennin’ bay balasına so’zi menen de ha’reketi menen de ko’rsetken qarsıǵı.

Al, Jiyen ha’m wonin’ awılas adamların balıqqa qaza salıp kelip, yerten’ine azanda sol qazan? ko’reмен degen she tu’ni menen bolg’an wolardıń ko’n’il- ku’ylerindeki teren woy-tolg’anǵılar-bul bir topar adamlardıń ko’n’il- ku’yinde bir tu’nge sozǵ’an woy-tolg’anǵılar edi. Bundag’ı sırtq? ta’sirler-bul salıng’an qazag’a balqıtın tu’ni menen tu’siw-tu’spewi

biymalimligi. Eger qazag'a balıq tu'spese qazashılardıń ha'm pu'tin sol awı adamlarńń jasaw awhalńń burǵıńdan da beter awılasatug'ńıǵı?

Mine joqarıda aytılǵan pikirlerimiz qaharman ha'm waqıyag'a qatnaswshlarńń ko'n'il-ku'yelerindegi ishki teren' woy-tolg'anlarń Jiyennin' ha'r qıylı wo'zinshelik sheberlik usıllar menen asha bilgenligin da'lilleydi.

Jiyen turmısta ha'tteki bolmag'an waqıyalardı bolǵanday yetip suwretlewdiń ha'm wonıń bolǵanlıǵına woqıwshı isendiriwdiń asqan sheberi bolǵan. Jiyen su'wretlegen waqıyasınıń turmısta wo'mirde bolǵanlıǵına woqıwshısın yeki tu'rli jol menen yag'nıy sol waqıyanıń turmısta womirde bolıwı mu'mkin da'rejesinde woqıwshı isenerliktey sha'rt-sharayat du'ziw ha'm wonıń bolıw sebeplerin ko'rsetiw jolları arqalı isendire bilgen. Jiyen shıǵarmalarında a'sirese „Posqan yel“ poemasında ha'r qıylı usıllar menen qaharman, waqıyag'a qatnasıwshılardıń ma'n'gi umılmas ko'rkem biynelerin do'retken. Bunda ha'r bir qaharman ha'm waqıyag'a qatnaswshılardıń ko'rkem biynesin, som tulǵasın woqıwshı yadında uzaq jıllar dawamında saqlanatug'ınday, yesine tu'sirerde ko'z aldında tiri adamday bolıp yelesleytug'ınday yetip su'wretlewdegi shayırdıń sheberlik usılları anıqlang'an.

Solay etip, xalqına ta'n yen' joqarı adamgershilik qa'siyetlerdi, ta'biyat ko'rinis i ha'm qubılısların su'wretlewdegi, suwretlengen waqıyalırına oqıwshını isendiriwdegi, ko'rkem biyne jasawdag'ı, qaharman ha'm waqıyag'a qatnasıwshılarının' ishki woy-tolg'anısların ashıwdag'ı, ko'rkem su'wretlew qurallarınan, awızeki xalıq do'retpelerinin' ko'p qaytalanatug'ın ayırım turaqlı qatarlarınan paydalanıwdag'ı Jiyennin' sheberlikleri ha'm sheberlik usılları ha'r ta'repleme anıqlang'an.

PAYDALANG'AN A'DEBIYATLAR.

1. Sagitov. I Jirawlar, shayirlar, baqsilar No'kis-1991.
2. Dawqaraev Najim. Shigarmalarinin toliq jiynagi. 2-tom Nokis-1977.
3. Karimov A „Jiyen jirawdın' wo'miri ha'm tvorshestvosı'' (monografiya)
No'kis-1963.
4. Karimov A „Jiyen jiraw. Posqan yel''
No'kis-1981.
5. Pirnazarov A. „Jiyen ha'm Womar shayırlardın' do'retiwshilik
sheberlikleri'' Ma'mbetov Kamal No'kis-1993.
6. Ma'mbetov K. „Qaraqalpaq a'debiyatı tarıyxı''
No'kis-1983 .
7. Ma'mbetov K. . „Erte dawirdegi qaraqalpaq a'debiyatı
No'kis-1992 .

Jien-Jʻrau (XVIII v.)

30 Noyabr 2012 god

Jien Tagay ul? (v narode i v literaturovedcheskix rabotax chashe imenuetsya "Jien-Jʻrau") — samʻy izvestnʻy karakalpakskiy poet i jʻrau (narodnʻy pevets, ispolnyayushiy pod akkompanement kobʻza geroicheskie eposʻy). Jien bʻl pervʻm ispolnitelem poem "Alpamʻs", "Kʻrk kʻz". "Maspasha". Podobno legendarnomu russkomu Boyanu, Jien — samʻy drevniy skazitel u karakalpakov, imya ktorogo soxranilos v pamyati naroda. S nego nachinaetsya istoriya karakalpakskoy literaturʻ, on schitaetsya ee rodonachalnikom.

Nauka raspolagaet lish otrʻochnʻmi biograficheskimi dannʻmi o Jiene. Jil i tvoril poet v seredine XVIII veka sredi "verxnix" karakalpakov, t. e. sredi naroda, obitavshego v nizovyax Sʻʻ Dari Proisxodil on iz roda muyten. Vʻxodets iz gushi naroda, Jien sam ispʻtal nujdu i lisheniya prostʻ bednyakov.

Vershinoy tvorchestva Jiena yavlyaetsya poema "Razorennʻy narod" ("Poskan el"). Poet bʻl ochevidtsem tex ujasnʻ razoreniy i unijeniy, ktorʻ perejili karakalpakskie plemena na Sʻʻ Dare v rezultate nabegov jestokix xanov. Vsled za razrusheniem orositelʻx kanalov i unichtojeniem posevov nachalsya golod. Spasayas ot gibeli, karakalpaki reshayut ostavit zemlyu ottsov — Turkestan i perekochevat v Xorezmskiy oasis. Bogachi spravilis s perekochevkoy bez bolshix jertv i zanyali luchshie zemli v nizovyax Amu-Dari. Perexod po bezjiznennoy pustʻne prines novʻe stradanija bednote. Obezdolennʻe, ne imeya skota i pishi, oni pogibali, ne vʻderjav iznuritelnogo puti. Doroga ot Turkestana do Xorezma bʻla useyana telami pogibshix. V eti gorestnʻe dni Jien ne rasstavalsya s kobʻzom, ne perestaval igrat i slagat novʻe pesni. "Bolshe ya nichem ne mog pomoch svoemu narodu", — s gorechyu vspominal poet.

Poema "Razorennʻy narod" napisana v forme tolgau (drevnyaya stixotvornaya forma, ne imeyushaya ustoychivoy rifmovki, vremenami blizkaya k belomu stixu). S besposhadnoy pravdivostyu, s glubokim sochuvstviem poet izobrajaet tragicheskie kartinʻ narodnogo bedstviya. Poema proniknuta ne tolko motivami gorya i skorbi, no i neugasimoy veroy v luchshee budushee naroda. Sozdannaya na osnove deystvitelʻx sobʻtiy, poema "Razorennʻy narod" predstavlyaet bolshuyu xudojestvennuyu i istoricheskuyu tsennost.

V poslednie godʻ issledovateli folklora zapisali u narodnʻx pevtsov starinnuyu pesnyu "Proshayte, druzya", yavlyayushuyusya poeticheskim zaveshaniem Jiena-Jʻrau. İz etogo stixotvoreniya mojno ponyat, cht o i v Xorezme Jien ne nashel schastya, a poetomu reshil vernutsya snova v Turkestan. Proshayas s sootchestvennikami, poet s glubokoy veroy i prozorlivostyu risuet kartinʻ budushego osvoeniya pustʻni i ovladeniya vsemi bogatstvami prirodʻ na blago naroda.

RAZORENNIY NAROD

V Turkestane, v strane ottsov,
M?pristanisha ne nashli,
Xot rabotali tsel?y god,
Ne xvatalo na polzim?
Xleba oskudevshey zemli.
Chernaya nastala beda —
Let zasushliv?x chereda.
Ot nabegov xanskix stradal,
V?miral, pogibal narod.
İstlevali trup?lyudey
Na peske peresoxshix rek.
Naletali so vsekh storon,
Pirovali stai voron.
Bezzashiten b?l chelovek.
İ ot gorya u dev stepn?x
Kos?chern?e rasplelis.
Po ar?kam, vmesto vod?,
Voln?krovi nashey lilis.
S?ha ne mog otets spasti,
S?h — ottsa ot bed?uvesti.
Staruxi so sgorblennoy spinoy,
Starts?preklonn?x let
Ne mogli pospet za kochevkoy vsled,
Ostavali v puti.
Nepogrebenn?mi ostalis oni,
Ne smogshie K?z?l-Kum pereyti,
Ot goloda oslabeli oni,
Brelı ele-ele oni.

* * *

Razorenn?y karakalpakskiy narod
V bogat?y Xorezm poshel;
Brosil pastbishe, pashnyu, dom.
V Turkestane — v krayu rodnom —
On pristanisha ne nashel.
Odinokim i nishim, nam,
Obezdolenn?m bednyakam,
Nashi glavn?e ne pomogli.
B?i sklonn?k jestokosti i grexu

Vossedavshie naverxu.
Nash kaziy dela nepravedno vel,
A ishan razvraten bŕ, kak kozel.
Vse, chto est u nas,— vŕmogali oni,
Pŕkam nas podvergali oni,
Lyudey, ne povinnŕ ni v chem.
Solntsa pravdŕskrŕyaya litso,
Gore nashe usugublyali oni.
Ey, djigitŕ, bratya moi!
Po pustŕne vŕrazbreli,
Na plechax svoix noshu vlachy,
Ne nashli v pustŕne klyucha,
Chistoy vlagoy ne napilis.
Ot goloda oslabeli vŕ,
Litsom potemneli vŕ,
Vashi ruki, moguchie eshe vchera,
Slovno u bolnŕ,— zatryaslis.
Den pomerk. Zakrutil snegovey.
Mŕne videli yasnŕ dney.
Mŕgolodnŕ shli v stepi snegovoy
S nepokrŕtoy golovoy.
Nashi materi na rukax
Plachushix mladentsev nesli.
Peresoxlo u materey moloko,
Tolko slezŕiz glaz tekli.
Ŗ ne znaet bednaya mat,
Chem rebenka slezŕunyat;
Nechem ey ditya nakormit.
A neschastnŕy otets — pokrovitel semi —
Chem pomojet? Ved doljen on
Kotel na spine tashit.
Ax, bednŕ materi! Gde vash sled?
Ax, bednŕ devushki! Gde vash tsvet?
Nashi pochtennŕ stariki,
Gde bŕaya sila vashey ruki?
Vŕne v silax shagu stupit.
Pochtennŕ— kak jalki oni...
Bredut, opirayas na palki, oni,
Ŗzmuchennie — opyat i opyat
Sadyatsya oni otdŕyat.
Kuchkami v pustŕne mayachat oni.
Otstali...
Sadyatsya i plachut oni.

Ĭ nekomu ix spasat.
Kak ovtsa, otbivshayasya ot otar,
Ostavalsya v pustŕne, kto slab i star.
Vozvrashalis k nim sŕnovya,
Uvodili, slovno na povodu,
A starik govorit:— Doroga dolga...
Do Xorezma ya ne doydu!

* * *

O stradaniya materey!
Opirayas na sŕnovey,
Cherez silu oni bredut.
Ĭz poslednix sil sŕnovya
Materey neschastnŕ vedut.
Sil istochnik v nix iznemog.
So slovami: — Proshay, sŕnok! —
Umirayut oni v puti.
Chtob odet umershix, savanov net,
Ĭ zaplakannŕ sŕnovya,
Oblachiv umershix v klochy tryapya,
V yamax xoronyat ix.
Stavyat znaki, chtob na obratnom puti
V pustŕne ix sled nayti.
Ax, djigit?djigit?moi,
Dorogie moi druzya!
Vŕuxodite dalshe — v step.
Neotstupno za vami — ya.
Mŕbredem poredevshey tolpoi
Sred pustŕni etoy skupoy.
Mnogo bŕlo jenshin s detmi,
Chto ushli k Xorezmskim sadam.
Razorennŕ je scheta net,
Chto breli po nashim sledam.
Net stradaniy v mire lyutey,
Chem stradanya malŕ detey.
Nerazumnŕy rebenok grudnoy
Plachet...
Detskiy uslŕshav krik,
Dŕom stanovitsya volos moy,
Prilipaet k nŕbu yazŕk.
Materi nogi edva volokut,
Ne brosayut malyutok—nesut.

Skolko molodʹx materey
Po doroge umerlo tut!
Raspelenatʹx ix detey
Sred pustʹx bezlyudnʹx stepey
Chernʹe voronʹy klyuyut.
O pogibshie molodʹe serdtsa,
Bez zashitʹ, bez materi i ottsa,
Kak vesenniy tsvet, obleteli vʹ,
V pustʹne istleli vʹ?
Nichego, chem slavitrya belʹy svet,
Uvidat ne uspeli vʹ?
Za nedelyu, kak tsvet stepnoy,
V znoe dnya obgoreli vʹ?
Vasha gibel zapala v dushu moyu!
Pust ob etom ya spet mogu,
Chto za tolk vam, rodnʹe, v tom?
Chem ya vam teper pomogu?
Vladelets beschislennʹx tabunov
Konya vam ne dal vo dni bedʹ?
Vashi slezʹy videl mirab,
No ni kapli ne dal vodʹ?
Xozyain neischislimʹx otar
Mog bʹ dat vam xot malʹy dar.
Net... Bezropotno golodali vʹ,
Tolpami umirali vʹ?
O pogibshie malyutki moi,
Chto vʹ mojete tam skazat
O bezjalostnʹx, nespravedlivʹx, zlʹx
I o tom, kak prishlos golodatʹ?
Ax, djigitʹ, djigitʹ moi,
Dorogie moi druzya!
O lishenyax, postigshix nas,
Rasskazat sumeyu li ya?
Troie sutok minulo, kak mʹ ushli
Iz Turkestanskoy zemli,
I za etot korotkiy srok
Devyanosto i chetʹre iz vas
Doschitatsya mʹ ne mogli.
Ne ot bolezney pali oni,
Pod pʹrkami umirali oni.
Nashi bai ne ot nujdʹ?
Vzdumali otkochevat,
A chtob nas vkonets razorit,

Chtob narod v rabov prevratit!
Vot chto zamŕshlyali oni.
— Tam, v Xorezme, jizn xorosha! —
Lyudyam obeshali oni.
Nasha jizn bŕla im desheвле grosha.
Nam v pustŕne golodnŕm prishlos bresti.
Den chetvertŕy proshel v puti —
Ŗ sto sorok umerlo chelovek.
Jal mne ix, ushedshix navek,
Brosivshix otchiznu svoyu!
Ŗ beru ya v ruki kobŕŕ,
Ŗ pechalnuyu pesnyu poyu.
Rodichi ostalis v gluxoy stepi.
Materi ostalis v skupoy stepi,
Deti poteryalis v nagoy stepi,
Step rasseyala nashu semyu.
Poley polivnŕ ne imeli mŕ,
Chtob kolosya na nix nalilis.
Kobŕŕits stepnŕ ne imeli mŕ,
Chtobŕv chashkax kipel kumŕŕ.
Ne bŕlo inoxodtsev u nas,
Chto shirokoy skachut yurgoy.
Ne bŕlo beloy yurtŕu nas,
Gde bŕotdŕŕ nayti i pokoy.
Ne bŕlo ni myasa u nas,
Ni kuska lepushki suxoy.
Ne bŕlo odejdŕu nas,
Chtob ukrŕŕsya ot stuji nochnoy.
Mŕna lone otchey stran?
Bŕŕi bayami razoren?
Vse oni pribrali k rukam,
Ni zerna ne ostavili nam!
Materi sedŕe moi,
Ottsŕdorogie moi,
Skitaltsami stali vŕ,
Ele nogi vlacha, breŕi...
A put beskonechno dalek.
Vashi slezŕ, kak kamennŕy grad,
Padali na pesok.
Slez ne stalo v zenitsax glaz.
Vosem sutok v puti proshlo —
Trista sorok eshe chelovek
Zamertvo poleglo.

Strashno bʻlo na nix glyadet,
Strashno ix teper vspominat,
No kazalos, chto luchshe — smert,
Chtobʻmuki takoy ne znat.
İ beru ya v ruki kobʻz,
Nachinayu rasskaz vesti
O devochke — o sirotke Mnaim,
Poteryavshey mat i ottsa
Na stradalcheskom tom puti.
Ey trinadtsat ispolnilos let.
Chernobrova, litsom smugla,
Krasiva ona bʻla,
Pugliva ona bʻla.
Ne bʻlo u nee nikogo,
Kto b ee v bede zashitil.
Vidya bezzashitnost ee,
Razrʻalos serdtse moe...
İ ottsa ya ey zamenil.
Ostavalsya golodnʻm sam,
Dlya nee je kusok vseгда
Chudom kajdʻy den naxodil.
A ona zabotʻmoi
S blagodarnostyu prinyala
İ menya ottsom nazvala.
Desyat dney minovalo v puti,
Desyat dney Smert kosila lyudey.
Minovalo pyat dney s tex por,
Kak osirotela Mnaim
İ docheryu stala moey.

* * *

Sobiraytes, djigitʻ, v krug,
Napryagayte, djigitʻ, slux.
Chutko slushayte moy dastan!
Kak-to nochyu perevalili mʻ,
Slovno goru, vʻsokiy barxan.
A kogda zarya podnyalas,
K kochevyu bogatomu odnomu
Mʻs sirotkoyu podoshli.
Verblyudov ix i oslov
Razvyuchit im pomogli.
Na koshmax, za obilnoy edoy,

Sʔʔ, sideli oni,
No surovo, grozno na nas,
Sdvinuv brovi, glyadeli oni.
Ya s poklonom k nim podoshel,
Chtob?xleba u nix poprosit —
Devochku moyu nakormit,
Ob inom ne dumal v tot chas,
Ĭ otkuda mne bʔlo znat,
Chto neschaste postignet nas?
Eto bʔ bogateyshiy bay Ereke,
Otar?ego ovets
Tekli, podobno reke.
Beschislennʔe tabun?
U ozer paslis vdaleke.
S bezobraznʔm myasistʔm litsom
Na podushkax, ryadom s ottsom,
Stashiy sʔn Ereke sidel.
On poglyadʔval na nas,
Chto-to, chavkaya, jedno el.
Obglodannʔy otshvʔnuv mosol,
Vstal, rʔgnul i k nam podoshel.
Sheyu vʔtyanuv, vʔtarashiv glaza,
Na sirotku moyu on glyadel.
Mʔpopyatilis ot nego,
Ot ujas onemeli mʔ?
Nichego za rabotu ne poluchiv,
Na plechi pojitki vzvaliv,
Ot kochevy togo uyti
Poskoree xoteli mʔ?
Za polu xalata sxvativ,
Bayskiy sʔn menya silno rvanul.
Bʔ ya golodom iznuren,
On je gruzen, sʔ i silen